

Milosrđe u biblijsko-teološkoj perspektivi

Davor VUKOVIĆ

profesor fundamentalne teologije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu

Milosrđe je jedna od središnjih tema u suvremenom crkveno-teološkom govoru. Nova aktualnost milosrđa povezana je s pontifikatom pape Franje, iako i tijekom 20. stoljeća susrećemo obnovu iskustva i razumijevanja milosrđa u Crkvi. Riječ je o mističnim iskustvima Faustine Kowalske, o nastanku pokreta i pobožnosti Božjem milosrđu, te o milosrđu u naučavanju i djelovanju pape Ivana Pavla II.

Među literaturom koju ćemo koristiti u ovom promišljanju, osobito želimo istaknuti knjigu Waltera Kaspera posvećenu milosrđu,¹ u kojoj njemački teolog i kardinal na sustavan način ponovno otkriva (zaboravljene) biblijsko-teološke vidove i značaj milosrđa.

Kasper novu aktualnost milosrđa razumijeva kao odgovor na znakove vremena. Drugim riječima, milosrđe shvaća kao kršćanski odgovor na strašna iskustva zla i bijede u 20. stoljeću, ali i kao odgovor na suvremenu situaciju sve veće vjerske ravnodušnosti i nezainteresiranosti za Boga. Milosrđe, međutim, nije drugotna, nego središnja biblijska tema, koja ima važnost u Starom i u Novom zavjetu, te koja će, kao odgovor na znakove vremena, biti od temeljne važnosti i u 21. stoljeću.² Poruka kršćanstva je poruka o Božjemu milosrđu. Ono je svijetu danas potrebnije nego ikada, i neodgodiva je zadaća Crkve da ga naviješta.³

U ovom radu nastojat ćemo stoga pojasniti pojam i narav milosrđa, polazeći prije svega od Božje objave. Vidjet ćemo kako se Bog očituje kao milosrdan

od samog početka starozavjetne povijesne objave, no čak i prije, od samog stvaranja. U Novom zavjetu milosrđe ima vrhunac u osobi Isusa Krista. Na tragu Isusova primjera, ali i *zapovijedi milosrđa*, Crkva je pozvana biti navjestiteljica Božjeg milosrđa čitavom svijetu. U radu ćemo također nastojati ukazati i na neke vidove odnosa između milosrđa i pravednosti.

1. Ponovno otkriće milosrđa

Papa Franjo od početka svog pontifikata veliku pozornost pridaje temi milosrđa. Štoviše, možemo reći da je poruka milosrđa u samom središtu Franjina naučavanja i djelovanja. Papa se tako nadovezuje na svoje prethodnike, koji su, počevši od pape Ivana XXIII., ukazivali na vrijednost i bogatstvo poruke milosrđa. Sa željom da milosrđe učini prisutnim, vidljivim i opipljivim u konkretnom životu Crkve, papa Franjo najavio je te svečano otvorio Jubilarnu godinu milosrđa, koja je započela 8. prosinca 2015. Jubilarna godina završit će na liturgijsku svetkovinu Isusa Krista Kralja svega stvorenja, 20. studenoga 2016.

Jubilej milosrđa nalazi se na tragu Drugoga vatikanskog sabora, koji je označio novo otvaranje Crkve svijetu i povratak biblijsko-otačkoj jezgri kršćanstva. Upravo na tragu povratka biblijskim izvorima, nailazimo na jednu od središnjih istina kršćanske vjere: Bog je ljubav i milosrđe, a Crkva ima zadaću i odgovornost u svijetu biti živi znak Očeve, Božje ljubavi.⁴ Znakovito je da je Jubilej milosrđa započeo upravo na pedesetu obljetnicu završetka Drugoga vatikanskog koncila (8. prosinca 1965. – 8. prosinca 2015.). Time se potvrđuje kontinuitet između duha Koncila, naučavanja koncilskih i postkoncilskih papa, te na koncu i samog pape Franje.

Još je sveti papa Ivan XXIII. na svečanom otvorenju Koncila naznačio put koji Crkva treba slijediti, rekavši da je Crkva pozvana više koristiti lijek, odnosno medicinu milosrđa, nego oružje strogoće. Dok prenosi i naviješta katoličku istinu, Crkva se želi pokazati kao majka koja je dobrohotna, strpljiva, pokretana milosrđem i dobrotom.

Slično je govorio i papa Pavao VI. na zatvaranju Koncila, istaknuvši kako je Koncil bio nošen i motiviran ljubavlju, koja je s Koncila potekla prema cijelomu

¹ W. KASPER, *Barmherzigkeit. Grundbegriff des Evangeliums – Schlüssel christlichen Lebens*, Herder, Freiburg im Breisgau, 2012. U ovom radu služit ćemo se talijanskim prijevodom: *ISTI, Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, Queriniana, Brescia, 2015., 331.

² Usp. *Isto*, 20.

³ Usp. C. SCHÖNBORN, *Našli smo milosrđe. Tajna božanskog milosrđa*, KS, Zagreb, 2010., 5.

⁴ Usp. FRANJO, *Misericordiae vultus*, KS, Zagreb, 2015., br. 4.

modernom svijetu. Papa ističe važnost osude pogrešaka, jer to iziskuju ljubav i istina, ali osobama treba uputiti samo upozorenje, poštovanje i ljubav. Crkva i njezina doktrina moraju biti u službi čovjeka, u njegovom konkretnom stanju, u njegovoj slabosti i potrebi.⁵ Papa Pavao VI. jasno ukazuje kako stil djelovanja Crkve mora biti obilježen ljubavlju i poštovanjem, te prožet osjetljivošću za konkretnog čovjeka.

Osobito značajan zagovornik i promicatelj milosrđa bio je sveti papa Ivan Pavao II. Svoju drugu encikliku, *Dives in misericordia* (1980.), on posvećuje upravo Božjem milosrđu. Ono što je papu Ivana Pavla II. potaklo na snažno zalaganje u promicanju milosrđa jest iskustvo zla i bijede koje je potreslo 20. stoljeće. Riječ je o zlu i strahotama nacizma, fašizma i komunizma, koje je, osobito komunističku diktaturu, Ivan Pavao II. osjetio i na svojoj koži. Tu je, zatim, sve veći znanstveni i tehnički napredak, te suvremeni sekularizirani način mišljenja i življenja, koji »kao da se suprotstavlja Bogu milosrđa i teži da iz života istrijebi i iz čovjekova srca istrgne i sam pojam milosrđa«.⁶ Hitnost naviještanja i svjedočenja milosrđa u suvremenom svijetu Ivan Pavao II. obrazlaže polazeći od samog Krista. Papa navodi kako ga otajstvo Krista obvezuje da obznani »milosrđe kao milosrdnu Božju ljubav, objavljenu u tom istom otajstvu. Jednako tako me obvezuje da se obratim tom milosrđu i da ga zazivam u ovom teškom i presudnom razdoblju povijesti Crkve i svijeta«.⁷ Papa Ivan Pavao II. milosrđe shvaća kao kršćanski odgovor na neopisive razmjere zla koje se sručilo na svijet, ali i kao odgovor na stanje sve većeg i rastućeg ateizma, ali i agnosticizma i vjerske ravnodušnosti.

Veliki utjecaj na papu Ivana Pavla II. imala je redovnica, rodnom iz Poljske, sestra Marija Faustina Kowalska. Riječ je o ženi koja je živjela od 1905. do 1938., samo 33 godine, te je tijekom svoga redovničkog života imala privatne objave i mistična iskustva koja je zapisala u svoj *Dnevnik*.⁸ Radi se o mističnim iskustvima koja na nov način osvjetljavaju zaboravljenu temu Božjeg milosrđa. Središnji sadržaj iskustava sestre Faustine predstavlja Isusovo milosrđe, te poziv na djela milosrđa i pobožnost milosrdnom Isusu, odnosno božanskom milosrđu. Nije riječ o novoj objavi ili otkrivanju nečeg što u kršćanstvu nije postojalo, nego o ponovnom otkriću važne i pomalo zaboravljene dimenzije čitave Božje objave. Riječ je

o ponovnom otkriću Božjeg milosrđa, ali i zapovijedi milosrđa koja se tiče življenja i djelovanja Crkve, odnosno svakoga Kristova učenika.

2. Milosrđe u Starom zavjetu

Valja, međutim, postaviti pitanje: što je točno milosrđe? U kakvoj vezi stoji milosrđe s Bogom i njegovom povijesnom objavom? U kojim događajima možemo prepoznati Božje milosrđe? To ćemo doznati ako pođemo na izvore, odnosno na biblijske korijene kršćanstva.

Još u Starom zavjetu susrećemo važne događaje i tekstove koji nam ukazuju da je Bog ne samo okrutni i srditi Bog, kakva ga često razumijevamo u starozavjetnom kontekstu, nego da je ujedno suosjećajan i dobar Bog; Bog ljubavi i praštanja. U tom su vidu osobito značajna dva hebrejska izraza koja nas upućuju na Božje milosrđe: *hesed* i *rehem*.

2.1. *Hesed* i *rehem*

Hesed označuje vezu, odnosno savez koji sjedinjuje dvije osobe.⁹ Riječ je o bitno relacijskom pojmu koji označuje povezanost i vezu među osobama. *Hesed*, međutim, označuje i vjernost sklopljenom savezu, ali i vjernost samom sebi. Primijenjen na Boga, ovaj izraz označuje savez koji je Bog sklopio s izraelskim narodom u povijesti spasenja. Bog je vjeran savezu, ali je vjeran i samom sebi. *Hesed* nadalje označuje i duboku unutarnju težnju za dobrom, te nezasluženu naklonost, prijateljstvo, ljubav.¹⁰

U ovim značenjima *hesed* otkriva čvrsti temelj Božjeg milosrđa: ono nije puki odjek nagonske dobrote, koja se može prevariti ili nestati; nije niti prolazna ganutost naspram drugoga, već je svjesna, željena dobrota i trajan stav. *Hesed* je odaziv na unutarnju obvezu te očituje značajke vjernosti sebi samome i odgovornosti za vlastitu ljubav i dobrotu.¹¹

Za govor o milosrđu, Stari zavjet koristi i izraz *rahamim*. Taj pojam dolazi od hebrejskog izraza *rehem*, što znači majčina utroba, ali označava i općenito ljudsku utrobu, koja je i u Starom i u Novom zavjetu smatrana sjedištem osjećaja.¹²

Od pojma *rehem* dolazi, dakle, pojam *rahamim* koji označuje majčinsku ljubav. Iz najdublje i najizvornije veze, štoviše, iz jedinstva što povezuje majku

⁵ Usp. *Isto*, br. 4.

⁶ IVAN PAVAO II., *Dives in misericordia*, KS, Zagreb, 1981., br. 2.

⁷ *Isto*, br. 15.

⁸ B. MALEŠEVIĆ (ur.), *Dnevnik sestre Marije Faustine Kowalske iz kongregacije Naše Gospe od Milosrđa*, Biblioteka »Dva srca«, Zagreb, 1998.

⁹ Usp. X. LÉON-DUFOUR (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, KS, Zagreb, 1993., 536.

¹⁰ Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, 71-72.

¹¹ Usp. *Rječnik biblijske teologije*, 536-537.; *Dives in misericordia*, br. 4.

¹² Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, 69-70.

s djetetom, proistječe osobit odnos s njime, sasvim osobita ljubav. Za tu ljubav se može reći da je potpuno darovana, ona nije plod nikakve zasluge; majčinska ljubav čisti je dar koji ne poznaje granice. Na psihološkoj razini, *rahamim* rađa čitav niz čuvstava, među kojima su dobrota i nježnost, strpljivost i razumijevanje te spremnost na praštanje. Stari zavjet Bogu pridaje upravo te značajke kada govori o njemu služeći se izrazom *rahamim*: to je ljubav vjerna i nesavladiva zbog čudesne snage materinstva.¹³ Božje milosrđe je snažno i duboko kao ljubav majke prema djetetu; štoviše, ono ide i onkraj majčinske ljubavi. U Knjizi proroka Izaije Bog govori: »Može li žena zaboravit' svoje dojenče, ne imat' sućuti za čedo utrobe svoje? Pa kad bi koja i zaboravila, tebe ja zaboraviti neću« (Iz 49,15).

2.2. Objava milosrđa u povijesnim događajima

Izrazi *hesed* i *rahamim* označuju stvarnost milosrđa koja se prije svega odnosi na Boga i na njegov odnos prema Izabranom narodu. Božje ćemo milosrđe stoga najbolje shvatiti zastanemo li na konkretnim biblijskim događajima.

Božje se milosrđe očituje još od samog stvaranja. Bog stvara jer je dobar, jer želi da stvorenje ima udjela u njegovu bitku, mudrosti i dobroti. Milosrđe Božje, dakle, proizlazi iz Božje biti: iz njegove dobrote, ljubavi i vjernosti. Upravo stoga ističe kardinal Christoph Schönborn kako milosrđe nije povremen nalet Božje osjećajnosti. Ono je, naprotiv, korijen i ishodište svekolikog stvaranja.¹⁴

Nakon stvaranja i pada u grijeh, Bog, nošen dobrotom i milosrđem, ne ostavlja svoje stvorenje, nego započinje povijest spasenja. Tako na mračnoj pozadini grijeha i poplave zla, slijedi izabranje Abrahama i početak povijesti spasenja (usp. Post 12). Izabranje Abrahama čin je milosrđa. Bog iskazuje milosrđe čovječanstvu koje ide prema ponoru i postavlja novi početak izabirući jednog čovjeka da bi po njemu svi iznova zadobili milosrđe.¹⁵

Nadalje, Bog se očituje kao milosrdan u objavi Moj-siju, odnosno u događaju izlaska Izabranog naroda iz egipatskog ropstva. Objava milosrđa već je prisutna u objavi Božjeg imena. Bog objavljuje svoje ime, on je *Jahve*, što znači da je prisutni i bliski Bog, zainteresiran za nevolju i bijedu svog naroda. *Jahve* je Bog koji iskazuje milost i smilovanje (usp. Izl 33,19), koji se očituje kao »Bog milosrdan i milostiv, spor na srdžbu, bogat ljubavlju i vjernošću« (Izl 34,6).¹⁶ Sta-

rozavjetni Bog, dakle, nije samo Bog koji kažnjava i koji se osvećuje, već prije svega Bog koji je blizak i prisutan među svojim narodom; Bog koji iskazuje ljubav i milosrđe.

Snažan trenutak starozavjetne objave milosrđa jest onaj preko proroka Hošee, koji upozorava Izraelce na nevjeru Jahvi, te poziva na obraćenje i vjernost savezu. Izabrani narod se, naime, udaljio od Boga, izgubio vjeru otaca i nije vjeran savezu. Prorok Hošea, međutim, na dramatičan način izriče Božju svemoć koja se očituje u njegovu milosrđu kojim oprašta narodu i, usprkos njegovoj nevjeri, otvara novi početak: »Srce mi je uznemireno, uzavrela mi sva utroba: neću više gnjevu dati maha, neću opet zatirati Efrajima, jer ja sam Bog, a ne čovjek« (Hoš 11,8-9). Bog se tako očituje kao milosrdan: zaustavlja svoju opravdanu srdžbu i gnjev te iskazuje opraštanje i milosrđe.

Proroci i Psalmi ponavljaju tvrdnju da je Gospodin milosrdan i milostiv, spor na srdžbu i vrlo dobrostiv (usp. Ps 103,8.) Osobito u proročkom propovijedanju susrećemo milosrđe kao naročitu moć Božje ljubavi, koja je jača od grijeha i nevjernosti Izabranog naroda.

Bog se, dakle, još u Starom zavjetu objavljuje kao milosrdni i suosjećajni Bog: kao Bog koji ostaje vjeran savezu koji je sklopio sa svojim narodom, unatoč njegovoj nevjeri; kao Bog koji (su)osjeća sa svojim narodom iz dubine, iz utrobe (*rethem*) svog božanskog bića.

Milosrđe je pritom usko vezano uz ljubav. Bog ljubi i stoga iskazuje milosrđe: opraštanje, dobrohotnost, suosjećanje, smilovanje. Bog ljubi i osjeća za Izabrani narod iz dubine utrobe svog božanskog bića. On osjeća dubinom majčinske utrobe (*rethem*), ali i očinske vjernosti i odgovornosti prema svojoj ljubavi (*hesed*). *Rahamim* tako znači milosrđe u majčinskom aspektu nježnosti, zaštićenosti, blagosti i dubokog osjećanja, dok *hesed* označava ozbiljnu i odgovornu, obvezujuću, upravo očinsku vjernost, ljubav i dobrotu.

3. Milosrđe u Novom zavjetu

Božja starozavjetna objava ima svoj nastavak, a onda i ispunjenje u objavi u Novom zavjetu. Na tom tragu, Božje milosrđe koje se očitivalo u starozavjetnoj povijesti odnosa s Izabranim narodom, sada svoj vrhunac i ispunjenje ima u Isusu iz Nazareta, Sinu Božjem koji je postao čovjekom.

3.1. Isus Krist – vrhunac objave Božjeg milosrđa

Kako navodi papa Franjo u prvim riječima Bule najave Jubileja milosrđa: »Lice milosrđa nebeskoga

¹³ Usp. *Dives in misericordia*, br. 4.

¹⁴ Usp. *Našli smo milosrđe. Tajna božanskog milosrđa*, 34.

¹⁵ Usp. *Isto*, 36-37.

¹⁶ Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, 75-80.

Oca je Isus Krist. Otajstvo kršćanske vjere kao da je sažeto u tim riječima. Milosrđe je postalo živo, vidljivo i dosegnulo svoj vrhunac u Isusu iz Nazareta.¹⁷ Otac, bogat milosrđem (usp. Ef 2,4), nakon što je objavio milosrđe Izabranom narodu, sada u Isusu u punini objavljuje svoju ljubav i milosrđe prema svim ljudima. Božje milosrđe nadilazi granice Izabranog naroda, te u Isusu Kristu dobiva univerzalno značenje: proteže se na sve ljude te, u konačnici, na čitavu stvorenu stvarnost. Isus iz Nazareta, dakle, svojim riječima, svojim djelima i cijelom svojom osobom, objavljuje Božje milosrđe, odnosno milosrdnog Oca.

Na tom tragu i papa Ivan Pavao II. ističe kako čitavoj starozavjetnoj predaji o Božjem milosrđu Krist daje konačno značenje. Isus Krist, naime, utjelovljuje i uosobljuje milosrđe. On je sam, u određenom smislu, milosrđe.¹⁸

Isusov odnos prema ljudima, osobito prema grešnicima, siromašnima, isključenima, bolesnima i onima koji trpe, u znaku je milosrđa. Isus u susretu s ljudima oprašta, podiže, vraća dostojanstvo, daje novu nadu, sažalijeva se, plače i raduje se, pokazuje osjetljivost i suosjećajnost. Vrhunac Isusovih riječi i djela milosrđa, odnosno Isusove milosrdne ljubavi, nalazi se u događaju križa. U Isusovu križu i smrti Božja blizina i prisutnost, suosjećanje i supatnja, ljubav i milosrđe dobivaju neslućenu dimenziju.

Upravo u događaju križa dolazi do vrhunca Božje objave: na križu se Otac, u Isusovoj patnji i umiranju, objavljuje kao nečuveno izobilje ljubavi, koja predaje samu sebe za spasenje čovjeka, odnosno za izbavljenje iz zla, grijeha i smrti. Sve Isusove milosrdne geste, njegove riječi i djela, sav njegov zemaljski život koji je bio ispunjen ljubavlju i milosrđem prema čovjeku, u događaju križa doseže svoj vrhunac. U križu, smrti i uskrsnuću vrhunac je ozbiljenja Božje ljubavi i milosrđa. Križ i Uskrs prihvaćeni u svjetlu vjere pokazuju da je Božja milosrdna ljubav jača i moćnija od zla i grijeha u koji je upleten čovjek.¹⁹ U križu se definitivno potvrđuje milosrđe kao Božji način suprotstavljanja zlu i grijehu. Upravo na tom tragu nalazi se i naučavanje pape Ivana Pavla II., kao i iskustva Faustine Kowalske, koji u milosrđu vide najdublji kršćanski odgovor na bujicu zla i grijeha u svijetu.

O milosrđu, dakle, u Novom zavjetu doznajemo iz konkretnog života, riječi i djela, te osobito križa i smrti Isusa iz Nazareta, ali i iz prispodoba u kojima Isus na slikovit način govori o Božjem milosrđu. Prispodobe su temeljni način Isusova izražavanja

jer, iako imaju karakter metafore, na najbolji način izražavaju bit božanskih stvari.

Osobito se dvije prispodobe čine značajnim s obzirom na temu milosrđa: prispodoba o milosrdnom ocu i prispodoba o milosrdnom Samarijancu. Prispodoba o milosrdnom ocu govori nam kakav je nebeski Otac, odnosno sam Bog: milosrdan, strpljiv, onaj koji oprašta i ljubi preko svake ljudske mjere. Prispodoba o milosrdnom Samaritancu nam, pak, stavlja primjer i uzor kakav bi trebao biti Kristov učenik: milosrdan prema svom bližnjem, odnosno prema svakom čovjeku kojeg sretne na svom životnom putu, osobito prema onom tko je u potrebi i u nevolji. Na tragu tumačenja koje susrećemo u enciklici *Dives in misericordia*, zaustavit ćemo se na prispodobi o milosrdnom ocu, jer se u njoj snažno zrcali milosrđe nebeskog Oca.

3.2. Prispodoba o milosrdnom ocu

U prispodobi o milosrdnom ocu i izgubljenom sinu (Lk 15,11-32) jasno je izražena bit Božjeg milosrđa. Sin odlazi od oca, napušta dom, prima dio baštine koji mu pripada i ostavlja očinsku kuću. Prispodoba neizravno ocrtava svaki lom saveza ljubavi, svaki gubitak milosti, odnosno grijeh.²⁰ U dalekoj zemlji, međutim, uskoro ostaje bez svega, pada na rub egzistencije. Ipak, smogao je snage za povratak: »Ustat ću, poći svomu ocu i reći mu: 'Oče, sagriješih protiv Neba i pred tobom! Nisam više dostojan zvati se sinom tvojim. Primi me kao jednog od svojih najamnika'« (Lk 15,18-19). Sin je svjestan da više nema nikakva prava, da je izgubio sinovsko dostojanstvo, ali ima snage za povratak, makar kao najamnik.

S druge strane, ponašanje oca u prispodobi i postupci koji očituju njegov unutarnji stav, omogućuju nam da otkrijemo različite vidove starozavjetnog gledanja na milosrđe. Otac rasipnog sina ostaje vjeran svom očinstvu, vjeran ljubavi kojom je oduvijek obasipao svog sina. Očeva vjernost je vjernost prema sebi samome (značenje već spomenuto u starozavjetnom izrazu *hesed*), a ta je vjernost usko povezana s radošću i dubokim osjećajima. Čitamo, naime, da otac u trenutku povratka sina: »ganu se, potrča, pade mu oko vrata i izljubi ga« (Lk 15,20). Otac ostaje vjeran očinstvu, a njegova vjernost prožeta je dubokom ljubavlju, osjećajnošću i velikodušnošću, preko svake ljudske mjere. Vjeran svom očinstvu i svojoj ljubavi, otac spašava izgubljeno sinovstvo, čak još više, otac spašava čovječstvo svog sina; vraća ga u život dostojan sina i čovjeka. I to je razlog Očeve radosti i radosnog ganuća. Očeva vjernost očinstvu i očinskoj ljubavi spašavaju sina. Iz ovoga možemo vidjeti što je milosrđe: ono ima unutarnji oblik ljubavi,

¹⁷ *Misericordiae vultus*, br. 1.

¹⁸ Usp. *Dives in misericordia*, br. 2.

¹⁹ Usp. *Dives in misericordia*, br. 7-8.

²⁰ Usp. *Dives in misericordia*, br. 5.

koja se u Novom zavjetu naziva *agape*. Ta ljubav je sposobna da se sagne nad svakog rasipnog sina, nad svaku bijedu, osobito nad svaku moralnu bijedu, tj. grijeh.²¹ Riječ je o milosrdnoj ljubavi koja drugog ne ponizuje, već ponovno podiže, uspravlja i vrednuje. Ona vraća izgubljeno dostojanstvo, i još više, vraća sam život. Milosrđe stoga nije tek samilost ili sažaljenje, nije tek empatija i psihološko uživanje u situaciju druge osobe. Milosrđe ide i onkraj toga: ono uvijek proizlazi iz ljubavi, koja postaje djelatna, vraća život, te promiče i brani dobro. U tom vidu, milosrđe se očituje u svom pravom i istinskom izražaju onda kada iznova vrednuje, promiče i izvlači dobro iz svih oblika zla što postoje u svijetu i čovjeku.²²

Ovim gore izrečenim nipošto nismo iscrpili sva značenja milosrđa u Novom zavjetu. Cilj nam je bio ukazati na neke nosive vidove i obzore, koji nam omogućuju razumjeti stvarnost milosrđa, osobito u vidu Božjeg milosrdnog odnosa prema nama ljudima. Isus iz Nazareta objavljuje na vidljiv, opipljiv i osoban način neizmerno Očevo milosrđe prema svim ljudima, ali i prema svemu stvorenom.

4. Milosrđe i pravednost

Nakon razmišljanja o milosrđu u Starom i u Novom zavjetu, zaustavit ćemo se na temi odnosa milosrđa i pravednosti. Postavljaju se, naime, neka pitanja: gdje je granica između milosrđa i pravednosti? Poništava li milosrđe pravednost, te vodi u nepravdu? Stoje li, zapravo, milosrđe i pravednost u suprotnosti?

4.1. Granice pravednosti

Pitanje pravednosti je neupitno unutar ljudskog društva. Pravednost je, štoviše, temeljni pojam za građansko društvo, ukoliko se tiče pravnog poretka putem kojeg se primjenjuje zakon i uređuju međuljudski odnosi na različitim razinama. Jezgrovito rečeno, na tragu klasičnog poimanja, pravednost znači svakomu dati ono što mu pripada (*unicuique suum*).²³

Papa Ivan Pavao II. ističe kako je zahtjev za pravednošću opravdan i nužan: pravednost zahtijeva život ljudi i društava. Ipak, upozorava Papa, ne smije se previdjeti da vrlo često programi zasnovani na ideji pravednosti, a koji trebaju služiti njenom ostvarenju u suživotu ljudi i društava, u primjeni mogu doživjeti izobličenja i zlorabe. Paradoksalno, no ljudsko se djelovanje može udaljiti od same pravednosti, premda se ono poduzima u njeno ime. Tako

se, primjerice, u ime određenog koncepta pravednosti drugoga može proganjati, lišavati slobode, ubijati. Iskustvo prošlosti i sadašnjosti pokazuje nam da pravednost nije dovoljna sama po sebi. Štoviše, ona može dovesti do nijekanja same sebe i samouništenja, ne dopusti li dubljoj snazi, to jest ljubavi, da oblikuje život u njegovim različitim dimenzijama. Upravo je povijesno iskustvo, među ostalim, utjecalo na oblikovanje aksioma: *summum ius, summa iniuria* (najveće pravo, najveća nepravda). Ta tvrdnja ne obezvređuje pravednost i ne ublažava značenje poretka koji se na njoj zasniva: ona samo pokazuje koliko je prijeko potrebno pribjeći onim još dubljim snagama koje uvjetuju sam poredak pravednosti.²⁴ Uočavamo, dakle, polazeći već od ljudskih okvira i povijesnog iskustva, da nije dovoljna samo čista pravednost i kruto provođenje zakona. Štoviše, pravda, posve i strogo provedena, može postati nepravda. Stoga i u čisto ljudskim okvirima, uvijek mora postojati određeni prostor za milosrđe. Na tom tragu ističe i papa Franjo kako ljudska mjerila pravednosti i čisto poštivanje zakona nije dovoljno: »Pravednost sama po sebi nije dovoljna. Iskustvo nas uči da pozivati se samo na pravednost može na kraju dovesti do toga da je uništimo. Zbog toga Bog nadilazi pravednost svojim milosrđem i praštanjem.«²⁵

4.2. Biblijsko-teološki vidovi odnosa između milosrđa i pravednosti

Pojam pravednosti temeljan je za starozavjetnu Božju objavu. Činjenica da je Bog pravedan jest temeljna pretpostavka Starog zavjeta. Upravo radi svoje pravednosti, koja je usko vezana uz svetost, Bog ne može ne suprotstavljati se zlu i ostvarivati dobro. Uspostavljanje pravednosti u nepravednom svijetu stoga je već po sebi djelo milosrđa u korist žrtava nepravde, odnosno obespravljenih.

Polazeći od biblijske perspektive, međutim, valja naglasiti da Božja pravednost bitno nadilazi princip pravednosti po kojem se ravnaju odnosi među ljudima. Kako smatra Jean Daniélou, glavna pogreška sastoji se upravo u tome što se mjerila ljudske pravde pokušavaju primijeniti na odnose između Boga i ljudi. Božja pravednost se sastoji u tome da Bog održi obveze koje je preuzeo na sebe te da na taj način očituje vlastitu vjernost. Božja se pravednost potvrđuje u ispunjavanju njegovih obećanja. U konačnici, ona se sastoji u Božjoj vjernosti samom sebi, a ne čovjeku, te stoga ide onkraj ljudskih predodžbi i okvira.²⁶ Božja je pravednost neraskidivo vezana uz Božju vjernost, istinitost, dobrotu, svetost, u konačnici,

²¹ Usp. *Dives in misericordia*, br. 6.

²² Usp. *Dives in misericordia*, br. 6.

²³ Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, 269-270.

²⁴ Usp. *Dives in misericordia*, br. 12.

²⁵ *Misericordiae vultus*, br. 21.

²⁶ Usp. J. DANIELOU, *Bog i mi*, KS, Zagreb, 2012., 107-109.

uz njegovu ljubav i milosrđe. U tom vidu, milosrđe i pravednost u biblijskom poimanju ne stoje u suprotnosti, nego u temeljnom jedinstvu unutar kojeg se mogu i moraju interpretirati.

Na tom tragu, Kasper upozorava da je milosrđe neraskidivo povezano s ostalim načinima Božje objave kao što su svetost, vjernost, dobrota i pravednost. U tom vidu, milosrđe ne smije biti interpretirano izvan konteksta, odnosno izvan cjeline i temeljnog jedinstva svih Božjih atributa.²⁷

Iskustvo proroka Hošee može nam pomoći razumjeti u kakvu odnosu stoje Božje milosrđe i pravednost. U vrijeme proroka Hošee Izabrani se narod udaljio od Boga otaca, postao nevjeran savezu koji je sklopio s Jahvom. Ljudski gledano, čini se pravednim da Bog odbaci svoj narod: prekršio je savez s Bogom i zaslužuje progonstvo. Ipak, prorok umjesto pravedne kazne otkriva Božje milosrdno lice koje oprašta. Božja uzvišenost i svetost na najdublji se način očituju u opraštanju. Samo netko tko stoji iznad zahtjeva puke pravednosti može oprostiti, suzdržati se od pravedne kazne, te dati mogućnost novog početka.²⁸ Taj netko je, prema Kasperu, jedino Bog biblijsko-kršćanske objave, a opraštanje predstavlja temeljno svojstvo njegova božanstva. Opraštanje i milosrđe zapravo su izričaj njegove pravednosti. Bog koji oprašta i daje novu mogućnost milosrdni je Bog, koji se ne uklapa ni u jednu ljudsku zadanu shemu. Drugim riječima, milosrđe je objava Božje transcencije onkraj svake ljudske računice, u konačnici, onkraj svega ljudskog. U svom milosrđu, Bog se objavljuje kao potpuno drukčiji i različit od ljudi, ali, u isto vrijeme, paradoksalno, kao onaj tko nam je sasvim blizu.²⁹ Svemoćni i uzvišeni Bog pokazuje se kao suosjećajan i milosrdan; kao sim-patičan, a ne a-patičan Bog. Njegova uzvišenost manifestira se upravo u blizini, opraštanju i milosrđu. Tek u svjetlu spoznaje da je Bog drukčiji od ljudi i ljudskih poimanja, možemo razumjeti odnos milosrđa i pravednosti. U tom smislu, Božje se milosrđe ne protivi pravednosti. Štoviše, milosrđe predstavlja ispunjenje i izobilje pravednosti.

Slična je i novozavjetna situacija s izgubljenim sinom. Sin je svjestan da, prema mjerilima ljudske pravednosti, nema više nikakva prava, osim da bude najamnik u kući svoga oca. Vidimo da i sam razmišlja u ljudskim okvirima pravednosti kada planira reći ocu: »Nisam više dostojan zvati se sinom tvojim. Primi me kao jednog od svojih najamnika« (Lk

15,19). No, Očeva pravednost nadilazi ljudske kategorije: on mu vraća sinovsko dostojanstvo, te ga izobilno dariva na povratku. Izobilje Očeve milosrdne ljubavi pokazuje se tako kao Božja pravednost koja nadilazi ljudske okvire pravednosti.

Iako u prisposobi o milosrdnom ocu nijednom nije upotrijebljen izraz *pravednost*, s velikom jasnoćom u sadržaj je evanđeoske prisposobe utkan odnos pravednosti i ljubavi, što se očituje kao milosrđe. Sasvim je jasno da se ljubav preobražava u milosrđe, kada treba nadići strogi, i često odveć uski, propis pravednosti.³⁰

Poruka Božjeg milosrđa nije jeftino rješenje, nego ima ozbiljnu i odgovornu dimenziju. Bog se objavljuje kao pravedni Bog, te traži od čovjeka da poštuje pravo i čuva pravednost (usp. Hoš 2,21;12,2). Božja pravednost, međutim, bitno uključuje milosrđe. U svom milosrđu, Bog suzdržava svoj pravedni gnjev, štoviše, suzdržava samog sebe. I to čini da čovjeku ponudi novu mogućnost obraćenja. Božje milosrđe, u konačnici, predstavlja milost koja je usmjerena obraćenju.³¹ Bog ne odbacuje pravednost, nego je produbljuje i nadilazi milosrđem u kojem prepoznajemo ljubav kao temelj istinske pravednosti.³² U odnosu prema ljudima Bog se očituje kao pravedni Bog, ali i kao milosrdni Bog, koji oprašta, koji odustaje od svog pravednog gnjeva (slučaj nevjere izraelskog naroda, slučaj Davidova grijeha, slučaj izgubljenog sina), te pruža novu mogućnost obraćenja.

Božja pravednost, možemo zaključiti, nadilazi ljudske pojmove i okvire pravednosti. U Bogu se ljubav i pravednost nalaze u savršenom jedinstvu, a u odnosu prema nama milosrđe je izričaj Božje pravednosti i ljubavi. Bez ljubavi stoga ostaje nerazumljiv, i po ljudskim mjerilima nepravedan, postupak oca prema izgubljenom sinu. Zato je stariji sin srdit, on ne može razumjeti oca; tek ljubav omogućuje nadiženje čisto ljudskog zakona pravednosti. Pritom ulazimo u prostor milosrđa koje ostaje nerazumljivo izvan konteksta jednog višeg zakona, a to je zakon ljubavi. Pravednost i zakon, dakle, svoj temelj nalaze u ljubavi. Božje milosrđe, pak, u biblijskoj perspektivi predstavlja ispunjenje pravednosti i njezin najdublji izričaj.

4.3. Milosrđe kao Božja pravednost

Schönborn napominje da prvenstvo milosrđa ne znači neku vrstu banaliziranja zla ili pravednosti.

²⁷ Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, str. 83-87.

²⁸ Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, 81-83.

²⁹ Usp. *Isto*.

³⁰ Usp. *Dives in misericordia*, br. 5.

³¹ Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, str. 85-86.

³² Usp. *Misericordiae vultus*, br. 21.

Pravednost, a još više milosrđe, imaju svoju cijenu. Visoku cijenu milosrđa platio je sam Isus Krist mukom i smrću na križu.³³ Vrhunac očitovanja Božjeg milosrđa i ljubavi u povijesti spasenja nalazi se u osobi Isusa Krista, osobito u njegovoj mucu i smrti na križu. Upravo nam događaj Isusova križa omogućuje da dublje shvatimo bit Božje pravednosti i milosrđa. U Kristovoj mucu i smrti, odnosno u činjenici da Otac nije poštedio svoga Sina, već ga za nas grijehom učini, izražava se posvemašnja pravednost jer Krist je podnio muku i križ zbog grijeha ljudskog roda. Doista, u tome je izobilje pravednosti koja se, po Božjoj mjeri, sva rađa iz ljubavi, i to ljubavi trojedinog Boga. Božanska pravednost objavljena u Kristovu križu zbog toga je po mjeri Božjoj jer se rađa iz ljubavi i u ljubavi se ispunjava donoseći plodove spasenja.³⁴

Božja pravednost objavljena u Kristu nije pravednost koja kažnjava i osuđuje, nego pravednost koja opravdava; ona nas opravdava pred Bogom po svojoj milosti i bez naše zasluge. Riječ je o Božjoj milosrdnoj pravednosti koja se definitivno očitovala na križu i koja čovjeku ponovno vraća život, te daruje novu nadu, otvara prostor čovjekovoj slobodi.³⁵

U tom vidu možemo reći kako biblijski pojam pravednosti bitno nadilazi klasično poimanje pravednosti na tragu grčko-rimske tradicije. Kao što ne možemo jednostavno izjednačiti filozofski i biblijski pojam Boga, makar nalazimo sličnosti – štoviše, kršćanska teologija od samih početaka izriče Boga u kategorijama grčke metafizike – tako je nedopustivo mjeriti pravednost biblijskog Boga grčko-rimskim konceptima.

Na tragu svjedočanstva Starog i Novog zavjeta, primjećuje Kasper, Božje milosrđe je svojstvo koje zauzima prvo mjesto u povijesnoj Božjoj samoobjavi. Stoga ono nije, kako nalazimo u manualima dogmatike, tek jedan od božanskih atributa, često tek usput spomenut. Milosrđe, štoviše, predstavlja vidljivu i učinkovitu dimenziju Božje ljubavi, najdublju Božju bit. Milosrđe izriče Boga koji je dobrohotno okrenut prema svijetu i ljudima, koji je pun brige i pažnje prema čovjeku; milosrđe zapravo izriče Božju osobitu dobrotu i osobitu ljubav. Na tragu misli Tome Akvinskog, Kasper smatra da je milosrđe Božja djelatna i učinkovita ljubav, koja je, kao takva, Božje temeljno svojstvo.³⁶ Razumijevanje milosrđa

kao vidljivog i opipljivog vida Božje ljubavi prema svijetu i čovjeku – kao Božjeg svojstva koje jest ljubav (milosrdna ljubav) – ima posljedice i za razumijevanje odnosa između milosrđa i pravednosti.

Pravednost se, naime, mora tumačiti upravo u biblijskom, povijesno-spasenjskom horizontu, unutar kojeg je potrebno shvaćati Božju pravednost polazeći od milosrđa, odnosno od ljubavi. U tom vidu, milosrđe nije izvanjski dodatak pravednosti, nego predstavlja osobitu Božju pravednost.³⁷ Razumijevajući milosrđe kao osobitu Božju pravednost, nalazimo se na liniji Anselma Canterburyjskog. Pravednost bi, naime, zahtijevala da Bog dobre nagradi, a zle kazni. Kako onda Bog može opraštati grešnicima? Prema Anselmu, Bog u svom milosrđu ne odgovara našem djelovanju, nego samom sebi i svojoj dobroti. Bog nije pravedan u ljudskim okvirima, nego u suglasju sa samim sobom i sa svojom dobrotom. Božje milosrđe stoga predstavlja osobitu Božju pravednost.³⁸

Na tragu rečenoga, suvremeni talijanski mislilac Roberto Mancini ističe kako milosrđe nije korektiv koji ublažava neumoljivu Božju pravednost, niti se radi o milosrđu kao činu koji uspostavlja ravnotežu između iznimke i pravila, odnosno između dara i zasluge. Naprotiv, riječ je o sasvim drugoj stvarnosti: milosrđe ne stoji nasuprot pravednosti, ono jest Božja pravednost. Stoga se suvremenoj teologiji stavlja zadaća iznova promisliti i produbiti istinsko značenje pravednosti. Riječ je o pravednosti milosrđa koja promatra čovjeka, međuljudske odnose, pa i čovjekove grijeha i propuste, uvijek u prizmi odnosa s Bogom. A u toj perspektivi, pravednost se uvijek otkriva kao pravednost ljubavi i milosrđa.³⁹

Pravednost i milosrđe stoje, dakle, u intimnom i komplementarnom odnosu. Štoviše, kada govorimo o biblijsko-kršćanskom shvaćanju, milosrđe jest Božja pravednost. Zadaća teologije je, dakle, produbiti ovu temu, na tragu polazišta da je milosrđe osobita Božja pravednost koja svoj interpretativni okvir ima unutar Božje ljubavi. Pravednost u milosrđu nije dokinuta, već milosrđe predstavlja izobilje pravednosti.

5. Poziv na milosrđe

Na koncu ovog promišljanja želimo ukazati na važnost milosrđa u životu Crkve, odnosno Kristovih učenika. Iz iskustva Božjeg milosrđa u povijesti spasenja, očitovanog u punini u Isusu iz Nazareta, rađa

³³ Usp. *Našli smo milosrđe. Tajna božanskog milosrđa*, 61-62., 166-167.

³⁴ Usp. *Dives in misericordia*, br. 7.

³⁵ Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, 118-121., 153-154.

³⁶ Usp. *Isto*, 135-136.

³⁷ Usp. *Isto*, 136-137.

³⁸ Usp. *Isto*, 154-155.

³⁹ Usp. R. MANCINI, *La nonviolenza della fede. Umanità del cristianesimo e misericordia di Dio*, Queriniana, Brescia, 2015., 154-155.

se unutarnji zahtjev i poziv na milosrđe. Objavljujući Božju milosrdnu ljubav, Isus istodobno od svojih učenika traži da se u svome životu dadu voditi ljubavlju i milosrđem. Taj zahtjev je bitni dio mesijanske poruke i predstavlja jezgru evanđeoskog *ethosa*, odnosno ćudoređa. Isus to izražava dajući najveću zapovijed: »Ljubite jedni druge« (Iv 13,34), ali i pozivajući: »Budite milosrdni kao što je Otac vaš milosrdan« (Lk 6,36), te u blagoslovnom obliku kada u *Govoru na gori* obznanjuje: »Blago milosrdnima: oni će zadobiti milosrđe!« (Mt 5,7).⁴⁰ U tom vidu, mesijanska poruka o milosrđu ima poseban božansko-ljudski karakter. Krist koji utjelovljuje Očevu ljubav i milosrđe, osobito prema onima koji trpe, prema patnicima i grešnicima, u isto vrijeme postaje ljudima uzor milosrdne ljubavi jednih prema drugima. Svojim djelima, a onda i svojim riječima, Isus obznanjuje poziv na milosrđe. Nasljedovanje milosrdnog Isusa, odnosno naviještanje i činjenje milosrđa, predstavlja stoga važnu zadaću Crkve i svakog Kristova učenika.

5.1. Naviještanje milosrđa

Vidjeli smo da je milosrđe jedna od središnjih biblijskih i kršćanskih tema. Već u Starom zavjetu Bog nije samo Bog koji kažnjava i koji se osvećuje, već prije svega Bog koji iskazuje ljubav i milosrđe. U Novom zavjetu Isus iz Nazareta predstavlja puninu objave milosrdnog Boga; u svojoj osobi on na konkretan, vidljiv i opipljiv način objavljuje Božje milosrđe. Prema papi Franji, milosrđe je zapravo ključna riječ koja opisuje Božje djelovanje prema nama. Božje milosrđe njegova je brižnost, vjernost i odgovornost prema nama, koju je u potpunoj slobodi preuzeo na sebe.⁴¹

U suvremenom se svijetu pak suočavamo s novim oblikom ateizma, obilježenim ravnodušnošću i nezainteresiranošću spram božanskog, ali i s radikalnim osporavanjem kršćanske vjere. Kao odgovor na ove oblike modernog ateizma, teško će proći slabašni, općeniti i neodređeni teizam, nego samo odlučno svjedočanstvo o živom Bogu povijesti, koji se konkretno objavio u ljudskoj povijesti po Isusu Kristu u Duhu Svetom.⁴² Riječ je o trojedinom Bogu koji se u povijesti objavljuje kao ljubav u sebi i ljubav za čovjeka. Vrhunac te Božje ljubavi nije nešto neodređeno i apstraktno, već konkretni i dramatični događaj križa. Bog se u Isusu Kristu, osobito u događaju križa, objavljuje kao ljubav, kao onaj koji ima suosjećajna za čovjeka, koji supati s čovjekom, sve do smrti.

⁴⁰ Usp. *Dives in misericordia*, br. 3.

⁴¹ Usp. *Misericordiae vultus*, br. 9.

⁴² Usp. W. KASPER, *Bog Isusa Krista. Tajna trojedinog Boga*, UPT, Đakovo, 1994., 469-471.

Zadaća je Crkve, stoga, uvijek iznova otkrivati milosrdno Očevo lice koje je postalo vidljivo u Isusu Kristu. U tom smislu, jedan od važnih ciljeva nove evangelizacije jest otkrivanje i naviještanje milosrdnog Boga, koji se u punini svoje suosjećajne i supatničke ljubavi objavio u osobi Isusa Krista.

5.2. Činjenje milosrđa

Osim naviještanja i propovijedanja milosrdnog Boga, Crkva u cjelini, i svaki vjernik pojedinačno, pozvana je biti milosrdna i činiti milosrđe po uzoru na našeg nebeskog Oca. Kršćanin, jer je u Kristu iskusio Božje milosrđe, pozvan je i sam biti milosrdan, te uprisutnjivati Božje milosrđe u svijetu i među ljudima s kojima živi. Milosrđe bi zapravo trebalo biti trajni stav kršćanina u odnosu prema svakom čovjeku, a Crkva prepoznatljiva kao sakrament ljubavi i milosrđa.⁴³ U suvremenom svijetu u kojem vlada ravnodušnost u mnogim sferama osobnog i kolektivnog života; u svijetu interesa, tehnike, profita i tržišta u kojem čovjek biva sve više ugrožen, praksa i konkretno činjenje milosrđa zadobiva važno značenje.

Isus nam daje zapovijed milosrđa da budemo milosrdni jedni prema drugima kao što je milosrdan naš nebeski Otac (usp. Lk 6,36). Kršćanska tradicija pretočila je zapovijed milosrđa u konkretna duhovna i tjelesna djela milosrđa. Vrijeme Jubileja svakako je prigoda da Crkva ponovno otkrije pomalo zaboravljenu važnost duhovnih i tjelesnih djela milosrđa, čije činjenje, odnosno nečinjenje i propusti, postaju glavni kriterij posljednjeg suda (usp. Mt 25,31-46). U tom je vidu potrebna obnova svijesti, te konkretne prakse duhovnih i tjelesnih djela milosrđa. Djela milosrđa pozivaju na osjetljivost i djelovanje s obzirom na situaciju tjelesne i duhovne bijede, nevolje i siromaštva ljudi koje susrećemo u svakodnevnom životu.

Stoga ovo promišljanje zaključujemo riječima pape Franje, koji u Buli najave Izvanrednog jubileja milosrđa ističe i poziva: »Živa mi je želja da kršćanski narod, tijekom Jubileja, razmišlja o tjelesnim i duhovnim djelima milosrđa. Na taj će se način probuditi naša svijest, koja je previše često uspavana pred dramom siromaštva. [...] Pozvani smo ponovno otkriti tjelesna djela milosrđa: gladna nahraniti, žedna napojiti, siromaha odjenuti, stranca primiti, bolesna dvoriti, utamničena pohoditi i mrtva pokopati. Ne zaboravimo ni duhovna djela milosrđa: dvoumna savjetovati, neuka poučiti, grešnika pokarati, žalosna i nevoljna utješiti, uvredu oprostiti, nepravdu strpljivo podnositi i za žive i mrtve Boga moliti.«⁴⁴ ■

⁴³ Usp. *Misericordia. Concetto fondamentale del vangelo – Chiave della vita cristiana*, 233-257.

⁴⁴ *Misericordiae vultus*, br. 15.